

persisted for quite a long time and generally corresponded to the historical realities and requirements of the early Middle Ages. By the end of the 16th century with the adoption of three editions of the Lithuanian Statute, the concept of «subject of a criminal offense (crime)» already understood a natural person, regardless of social status (citizens, foreigners, stateless persons), who committed a criminal offense (crime) and reached the age from which criminal responsibility arose. In the 16th century personally dependent persons who committed criminal offenses were not exempted from punishment. For the first time in the history of domestic criminal law, the concept of lack of judgment due to the state of health appears at the legislative level.

The author comes to the conclusion that from the XI century the concept of individual criminal responsibility begins to improve and slowly take hold. The novels of Ruska Pravda still contain information about the remnants of the institution of collective responsibility, but in the following centuries this dominant was not only proclaimed, but also legislated. Finally, the concept of individual criminal responsibility was approved by the norms of the Lithuanian Statute.

It was determined that for the first time a formal mention of the age of a person who could bear criminal responsibility appears in the provisions of the Sudebnyk Casimir IV of 1468: children who were younger than seven years old were exempted from criminal punishment. The norms of the third edition of the Lithuanian Statute (1588) fully established the rule: persons who have reached the age of sixteen before committing a criminal offense (crime) are subject to criminal liability. This norm fully corresponds to the current provisions of Part 1 of Article 22 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, the Middle Ages, genesis, Ukrainian criminal law, principle of law, principles of criminal law, personal criminal responsibility, Kyivan Rus, Ruska Pravda, Lithuanian Statute.*

УДК 340.13

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.2

Бондарчук Ярослав Петрович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гоцуляк Юрій Вікторович,

доктор юридичних наук, доцент, зав. кафедри

теорії та історії держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ СВОБОДИ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

У статті досліджуються класифікаційні характеристики свободи як правового принципу, визначене його особливе місце та значення у системі принципів. Автор робить висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, зокрема і свободи. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права: деякі принципи, як-от свобода, роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду, мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Таким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій. Автор доходить висновку, що принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкованого змісту будь-якої правової системи, і залежно від способу та ступеня розгортання його змісту, у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Ключові слова: *свобода, принципи права, класифікація принципів, правова система, правові цінності.*

Постановка проблеми. Свобода є фундаментальною правовою ідеєю, категорією та принципом. Ступінь поширення та реалізації цього принципу є ознакою цивілізаційного розвитку правової системи та суспільства загалом. Водночас цей принцип є настільки засадничим, що має як загальний, так і конкретний вимір, реалізований в окремих галузях права та інститутах. Сучасні активні євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні на фоні збройної агресії з боку РФ, вимагають нових фундаментальних досліджень у сфері принципів права, їх значення та особливостей реалізації. Особливе місце серед них посідає принцип свободи, у якому закладений регулятивний зміст права.

Постановка завдання. У статті буде здійснена класифікаційна характеристика правового принципу свободи, визначене його особливе місце та значення у системі принципів.

Виклад основного матеріалу. Особливо актуальним питання про розуміння свободи як принципу права постає у світлі домінування сучасних цінностей громадянського суспільства як спільноти вільних людей, що спроможна самоорганізуватись та впливати на владу. Схожої позиції притримується А. Гевлич: «...громадське суспільство виступає ключовим гравцем у формуванні ідей про свободу як принципу права через свою активну участь у громадянському житті та взаємодії з урядовими та іншими сферами суспільства» [1, с. 723]. Громадянське суспільство не формує свободу як принцип права, ймовірніше, є наслідком розгортання змісту цього принципу у суспільній реальності. Свобода для права є абсолютною величиною, незалежно від того, який політико-правовий режим панує у суспільстві. Різниця полягає у тому, що розгортання змісту та його сприйняття у різних суспільствах, у різних місцях і в різний час неоднакове. Тоталітарний режим не може обійти принцип свободи: обов'язково, нехай навіть у спотвореному вигляді, втім він має бути наявний.

Насамперед варто з'ясувати зміст поняття «принцип права», враховуючи вже відомі дефініції. Так, М. Козюбра зазначає: «Зміст принципів права багато в чому визначають пануючі в цій культурі світогляд, мораль, релігія, інші позаправові чинники. Тобто цей зміст невіддільний від конкретного практичного буття людей; принципи права не діють самі собою. Вони “опредмечуються” у реальних діях людей – суб'єктів права, які є як творцями, так і носіями й реалізаторами принципів права» [2, с. 149]. Отже, правові принципи формують позаправові чинники – мораль, релігія, культура тощо. Справді, культурне життя суспільства не можна відділити від правового, це постійна синергія різних впорядкувальних змістів. Так виводиться онтологічний вимір та цінність правових принципів, що походять із самого соціального буття. Категорія свободи не є суто правовою, але водночас однією з визначальних для формування та розвитку правової системи. Вкотре можна переконатись, що панівний у конкретному су-

спільстві світогляд може мати різний характер правових принципів, однак позбутись ідей свободи, справедливості неможливо. Навіть для рабовласницького ладу свобода ще, можливо, є більш критичним принципом для правової системи, оскільки її ступінь та розподіл у соціумі покладає функціонування цілої суспільної формації. Відтак можна зробити перший висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, зокрема і свободи.

Слушно зазначає О. Донченко щодо загальноприйнятого змісту принципів права: «В науковій і навчальній літературі принципи права розглядаються як керівні ідеї, вихідні засади, відправні установлення ... принципи, на яких базується відповідна правова система, визначають характер державної регулятивності, а звідси, вид і форму політичного режиму в країні» [5, с. 39].

Справді, особливості змісту та реалізації принципів права безпосередньо корелюють із правовим режимом, який складається у конкретній політичній, історичній, правовій дійсності. Принцип свободи тут посідає особливе місце, оскільки залежно від його поширення, суб'єктності та інтерсуб'єктності, сприйняття як ідеї, властивості, можливостей закладаються основні параметри правової реальності, формуються історичні та територіальні типи правових систем. «Саме принципи права, – вважає А. М. Колодій, – є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату та органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури та освіти».

У принципах зосереджений кращий світовий досвід права, досвід цивілізації, і тому вони мають властивість вищої імперативності, універсальності. Їм притаманні стійкість і стабільність протягом невизначено тривалого часу [3, с. 309]. Поза всяким сумнівом, принципи є цивілізаційним критерієм для законності та правомірності, і не лише поведінки, а й самого закону; це те, що убезпечує державну владу від свавілля та тоталітаризму. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права; деякі принципи, як-от свобода, роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду, мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Такою є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій.

Існує кілька підходів до класифікації принципів права. На типовий розподіл принципів вказує М. Козюбра: «Як і у багатьох інших питаннях, що стосуються принципів права, в підходах до їхньої класифікації відсутня єдність поглядів. Найбільш поширеним є їх поділ за сферою дії на загальні, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права. При цьому на відміну від західної теорії права, де під загальними принципами розуміють принципи, що діють у всіх правових системах, у вітчизняному загальнотеоретичному правознав-

стві загальними принципами права, як правило, іменуються ті, які поширюються на всю систему права країни, діють у всіх галузях та інститутах, тобто зводяться, як вже зазначалося, виключно до характеристики національної правової системи» [2, с. 150].

Отже, маємо типову для вітчизняного права класифікацію принципів на загальні, міжгалузеві та галузеві. Насамперед для цього дослідження мають значення саме загальні принципи, оскільки ідея свободи постулюється саме як засаднича для права змістова одиниця, без якої уявити будь-яку правову реальність неможливо навіть теоретично. Додатково варто проаналізувати питання щодо тлумачення сфери застосування загальних принципів. Як зазначено вище, загальні принципи поширюються або на всі правові системи, або на правову систему конкретної країни (західний та вітчизняний підхід). Принцип свободи, який точно належить до загальних принципів, має застосування до будь-якої правової реальності. Залежно від способу реалізації ідеї свободи у принципах та нормах права проявляється і різний характер правової системи, зокрема демократичний чи тоталітарний, ліберальний, консервативний чи традиційний. Так чи інакше, під час опису таких типів правової реальності насамперед звертається увага на ступінь свободи у суспільстві, на межі її допустимості. Відтак ідея свободи має значення не лише як принцип можливостей, але і їх меж.

М. Козюбра вказує й на інші класифікаційні характеристики принципів права. Так, зокрема, зазначається позиція П. Рабіновича, який, поза іншими, виділяє «загальнолюдські, типологічні та конкретно-історичні принципи. Загальнолюдські принципи права розуміються «концептуальні юридичні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки всесвітньої правової історії і широко визнані в міжнародних нормативних документах» [2, с. 150; 4, с. 88]. «До них відноситься закріплені і захищені правом основні права людини, свобода людей та їхніх об'єднань» [4, с. 102]. Варто зазначити, що рівень правового розвитку цивілізації багато в чому залежить від розгортання принципу свободи у правовій реальності. У часи рабовласництва та феодалізму свобода була привілеєм та мала становий характер, тобто перебувала у згорнутому стані, однак все ж суттєво впливала на закладений державний та суспільний лад. Буржуазні відносини та ліберальні цінності, які вони поступово принесли у цивілізацію, характеризуються розгортанням ідеї свободи як правового принципу, його загального позакласового характеру. Отже, можна дійти висновку, що ідея свободи як загальнолюдський принцип є критерієм цивілізаційного розвитку суспільства, є «принципом принципів» (якщо використати аналогію зі словесною конструкцією Г. Кельзена «норма норм»). Ієрархічно для правопорядку свобода є верховним принципом, що дає основу і зміст іншим конкретним принципам права.

Важливою є позиція С. Погребняка, який серед загальних принципів права виділяє основоположні принципи, що «лежать в основі права, утворюють його фундамент» [2, с. 152; 5]. Сюди належать справедливість, рівність, свобода, гуманізм. Варто зазначити влучне формулювання щодо певних ідей, які мають не просто регулятивну цінність, але закладають саме правове буття, його зміст. Без цих ідей неможливий сам порядок. Базовим принципом тут стає свобода, оскільки залежно від її розподілу, визнання, ступеня покладають всі інші принципи. Рівність перед законом передбачає рівні можливості та рівні обмеження, а відтак однакову свободу для кожного. Гуманізм неможливий у «невільному» суспільстві.

Важливу позицію щодо природи правових принципів висловлює С. Погребняк: «Слід підкреслити, що подібне уявлення про природу принципів формує переконання, що держава не створює основоположні принципи права, а тільки закріплює їх в юридичних актах. За великим рахунком принципи “живуть” не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавців, суддів, інших суб’єктів правотворчості і правозастосування» [5, с. 26]. Така позиція є вкрай важливою та необхідною для обґрунтування універсальних засадничих принципів права. Зрештою це твердження має природноправовий характер. Базові регулятивні змісти, цінності народжуються на всіх рівнях комунікації: від сім’ї, колективу, громади до держави. Будь-яка комунікація має формальні чи неформальні норми, засновані на ідеях свободи, рівності, справедливості тощо. У такому випадку принцип свободи отримує своє обґрунтування, адже є складником буття людини – як внутрішнього (думки, слова), так і зовнішнього (можлива поведінка). Отже, варто погодитись, що держава не створює принципи, а лише їх визнає та оформлює. А тому джерела їх змісту є трансдержавними, що свідчить на користь існування універсальних принципів, характерних для всіх правових сімей та систем.

С. Погребняк дає перелік ознак основоположних принципів права: «1. Основоположні принципи права є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві певній системі. 2. У разі конкуренції між принципами при вирішенні конкретної правової ситуації вибір здійснюється не за традиційними правилами подолання колізій між нормами права. 3. Найбільш загальний характер принципів права означає найвищий ступінь їх абстрагування. 4. Основоположні принципи визначають змістовний характер системи права і напрямки її подальшого розвитку, виконуючи таким чином системоутворюючу і системоспрямовуючу функції. 5. У порівнянні з правовими нормами принципи права відрізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу. 6. Як і правові норми, основоположні принципи зазвичай фіксуються в зовнішніх формах (джерелах) права» [5, с. 35]. Одразу кілька ознак із

зазначеного переліку є важливими для цього дослідження. Основоположні принципи є виразом найважливіших ознак та цінностей для правової системи. У такому випадку можна стверджувати, що і для права загалом.

Як уже зазначалось, ідея свободи є одразу і цінністю як здобуток тієї чи іншої цивілізації, і невід'ємним впорядкувальним інструментом, на основі якого формуються цілі галузі права, система санкцій, правові статуси тощо. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування, оскільки у сучасній цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Посягання на свободу може бути легальним лише у виняткових випадках для нормального функціонування правової системи. Дотепер, попри майже синонімічність, поняття права та свободи використовуються як разом, так і окремо. Дійсно, принцип свободи є не просто більш стійким за норми, але і взагалі можна констатувати, що є вічним, оскільки будь-який історичний тип суспільних відносин заснований на розподілі можливостей їх учасників. Зрештою, не викликає сумнівів системоформуючий характер свободи як правового атрибута, адже залежно від рівня сприйняття і розподілу свободи між учасниками спільноти закладається певний тип відносин і правової системи.

Узагальнює свій аналіз С. Погребняк авторською дефініцією основоположних принципів: «...під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку» [5, с. 37]. Частково варто погодитись із таким трактуванням, однак засадничі принципи – це не суто вимоги. Зокрема, принцип свободи справді вимагає від законодавця враховувати під час законотворчої та правореалізаційної діяльності особисту свободу, диспозитивний метод, втім як принцип – це насамперед впорядкувальний зміст, ідея, без якої регулятивні процеси не можуть відбуватися. Принцип диспозитивності, що походить зі свободи, є не вимогою для цивільного права, а його суттю: «...розумні та добре інформовані люди, перебуваючи в первісній позиції, яка характеризується “запоною незнання”, і обговорюючи ті засади, на яких має ґрунтуватися право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, зроблять свій вибір на користь справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Ці ідеї можна вважати основоположними принципами – засадами права» [5, с. 38]. Варто зауважити, що первісна позиція для впорядкування суспільної комунікації ґрунтується насамперед на позиції взаємного збереження власного буття, а відтак виникає необхідність вироблення загальних правил поведінки. Абсолютна свобода може стати свавіллям, абсолютна рівність урівнянням тощо. Такі засадничі принципи не є результатом вибору, вони проявляються самі по собі як невід'ємні атрибути порядку, що певною мірою

наявні у всьому бутті. Ці ідеї є первісними категоріями для побудови правопорядку. Принцип свободи може бути обмеженим, вибіркоким, класовим, але його не можна скасувати. Як слушно зазначає М. Цвік: «Право має виступати як міра свободи» [6, с. 9]. Така позиція, яка перегукується зі вченнями І. Канта та Г. Гегеля щодо права як пізнаної свободи, свідчить ще раз, що свобода – це та категорія, через яку і розкривається саме право.

Навіть серед загальних, універсальних принципів права свобода посідає особливе місце, на що вказує М. Осядла: «Принцип свободи має пріоритет над іншими принципами, свобода не може бути принесена в жертву заради соціальних і економічних благ. Принцип свободи передбачає, що кожен має рівний доступ до системи базових свобод, таких як політична свобода, свобода слова і зборів, свобода совісті і думки, свобода мати особисту власність тощо» [7, с. 53; 8, с. 89]. Маємо класичний дискурс про пріоритетність свободи як принципу над іншими, що часто був наявним у ліберальному дискурсі. З одного боку, соціальні та економічні блага вимагають від держави більшого втручання держави у життя людини, а з іншого боку, свобода не повинна обмежуватись державою на користь економіки чи соціальної сфери. Певною мірою цей дискурс наявний і нині, однак, що важливо для цього дослідження, він побудований на мірі реалізації принципу свободи, який є базовим для всіх інших.

Висновки. Отже, принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь-якої правової системи, і залежно від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем. Свобода – це і сам по собі правовий принцип, однак вона також є складником, входить у зміст інших принципів. Це дає підстави стверджувати про багатовимірність свободи як принципу права.

Список використаних джерел

1. Герич А. Й., Герич А. В. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 719–724.
2. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
3. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 307–310.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 9-те зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 238 с.
6. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 3–13.

7. Осядла М. В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
8. Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.

Yaroslav Bondarchuk, Yurii Hotsuliak. The Place and Importance of Freedom in the System of Legal Principles

The article analyzes the classification characteristics of freedom as a legal principle and defines its special place and significance in the system of principles. The author draws a conclusion about the ontological nature of the basic principles of law including freedom. The principle not only concentrates the world experience of law development, but some principles, such as freedom, make this experience possible and are the basis for its existence. In order to gain legal regulatory experience, there must be starting points that make any order possible. This is the idea of freedom which provides a meaningful toolkit for permissions and prohibitions, incentives and sanctions.

The author notes that the principle of freedom which is a general principle is applicable to any legal reality. Depending on the way the idea of freedom is realized in the principles and rules of law different types of legal systems are manifested, in particular, democratic or totalitarian, liberal, conservative or traditional. The author states that, one way or another, when describing these types of legal reality, attention is primarily drawn to the degree of freedom in society and the limits of its admissibility. Therefore the idea of freedom is important not only as a principle of possibilities, but also of their limits.

The article concludes that the level of legal development of a civilization largely depends on the deployment of the principle of freedom in the legal reality. The idea of freedom as a universal human principle is a criterion of civilizational development of society and is a «principle of principles». Hierarchically for the rule of law, freedom is the supreme principle that gives rise and content to other specific principles of law.

The article argues that freedom is endowed with the highest degree of abstraction because in modern civilization a free individual is a key value and goal for legislators. An encroachment on freedom may be legal only in exceptional cases for the normal functioning of the legal system. The principle of freedom is not only more stable than norms, but can be said to be eternal, since any historical type of social relations is based on the distribution of opportunities among its participants.

Keywords: *freedom, principles of law, classification of principles, legal system, legal values.*